

Павло Бірюк

УЧАСТЬ ВЕРХОВСЬКИХ КНЯЗІВ У ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТАХ У ЛИТВІ (30-ті рр. XV ст.)

Розкривається роль та участь князів Верхнього Пооччя в основних подіях громадянської війни 1432-1438 рр. у Великому князівстві Литовському. Зосереджено увагу на позицію верховських князів по відношенню до конкуруючих сторін. Проаналізовано становище князівських родин після поразки прихильників Свидригайла.

Ключові слова: Свидригайло, Сигізмунд Кейстутович, протистояння, Мценськ, намісництво, верховські землі.

Одним з досить важливих аспектів історії Великого князівства Литовського була боротьба за великокнязівський престол, своєрідно пов'язана з політичними амбіціями вищих прошарків влади. Не є винятком дослідження громадянської війни у Литві 1432-1438 рр. Її учасниками були князі, що відстоювали певні політичні позиції, а їх володіння на той час входили до територіальної структури Великого князівства Литовського. Князівства Верхнього Пооччя, як і сусідня Сіверщина чи Смоленщина, належали до однієї з воюючих сторін, брали участь у військових заходах, чим суттєво впливали на перебіг і результат подій. Тому дослідження участі та позицій верховських князів у громадянській війні є досить актуальним та зумовлює мету нашого дослідження.

У сучасній історіографії з'явилися ґрунтовні праці, присвячені політичній ситуації в Литві XV ст., зокрема дисертаційне дослідження С. Полехова [11], яке розкриває перебіг суспільно-політичної кризи там в 30-х рр. XV ст. Також важливими є роботи А. Коцебу [8], О. Шекова [16], Е. Гудавічуса [5], О. Зиміна [6, 7]. Однак предметом розгляду науковців були військові чи дипломатичні заходи, а не окремі землі, які підтримували одну з конкуруючих сторін. У зв'язку з цим виокремити конкретні праці, що характеризували б позиції верховських князів та роль регіону Верхнього Пооччя у протистояннях, досить складно.

Смерть Вітовта 27 жовтня 1430 р. знаменувала зміни у Великому князівстві Литовському, однак вони визначалися не лише проголошенням нового великого князя, а і частковою корекцією геополітичного становища Литви. Перехід великокнязівського престолу до Свидригайла започаткував конфлікт з Польщею та акцію на відхід від унійних зобов'язань.

Відсутність широкого кола джерел не дозволяє нам в розрізі визначених сучасною історіографією етапів боротьби за владу в Литві визначити відношення верховських князів до вказаних подій [11, с. 16-24]. Як відомо, ще за Вітовта, в 1427 р. з лінією Новосильських князів було укладено службовий договір, який документально започаткував литовський сюзеренітет над їхніми князівствами. Наголосимо, що причиною цього була як регіональна значимість верховських можновладців, так і безпосередній авторитет Вітовта як верховного правителя. Свидригайло, до обрання великим князем литовським, не мав значного впливу на Верхньоокський регіон, тому вважати, що місцеві князі його підтримували, буде не доречно.

М. Любавський, аналізуючи політичну систему цього періоду, значним аргумен-

© Бірюк Павло Михайлович – аспірант кафедри історії України факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

том називав те, що за період «скитаній и перемьнь» Свидригайло знайшов багатьох однодумців серед руських князів та бояр [9, с. 64]. Сюди ж варто додати князювання останнього в Новгороді-Сіверському 1400-1403 рр. Як приклад автор приводить «еміграцію» князів 1408 р. до Москви, де поряд з литовським князем записані ряд чернігівських, сіверських та верховських князів. Однак цей епізод не можна назвати гучною акцією підтримки, оскільки вказана група князів явно не показувала настроїв усього регіону. Проаналізувавши імена та статус князів, які вирішили здійснити перехід, можна сміливо говорити про пошук кращого становища у східного сусіда. Похідні родини Звенигородських, Перемишльських та Хотетовських постали в результаті дроблення Карачевської лінії верховських князів і на початку XV ст. особливої політичної ролі не грали. У той же час ми не заперечуємо історично визнаної тези, що «русини» були оплотом Свидригайла, яка досить вдало розглянута у М. Грушевського [4, с. 106-107].

Серед північно-східних земель України активна підтримка була надана Свидригайлу зі сторони Смоленщини та Сіверщини. Проте ще до початку громадянської війни 1432 р. Верхньоокський регіон відіграв опосередковану роль у політичній боротьбі. Зокрема, в Патріаршому або Никонівському літописі є згадка за жовтень 1430 р. про те, що «князь Ординській Айдарь воевал землю Литовскую, и прииде подь градъ Мченескъ (*авт.* – Мценськ)» [12, с. 9]. Після тритижневої облоги місто взято не було, однак хитрістю полонили литовського намісника Григорія Протасєва. Згідно з літописною інформацією, Улуг-Мухаммед зобов'язав відпустити полоненого. Ординець Айдар був зятем вищезгаданого хана, з яким Свидригайло, формуючи коаліцію проти Сигізмунда, дотримувався союзу [6, с. 20; 12, с. 9]. (Характеристику відносин Свидригайла та Улуг-Мухаммеда див. в Я. Пилипчука [10, с. 63-66]).

У листі від 9 травня 1431 р., направленим Свидригайлом до Ордену, йдеться про встановлення дружніх відносин з Улуг-Мухаммедом, на що хан відповів взаємністю та відпустив Григорія Протасєва та інших полонених, які розглядалися як союзники [8, с. 94]. Можемо припустити, що звільнення литовського намісника було безпосереднім проханням Свидригайла, яке він висловив через посла. З огляду на зазначену інформацію стає зрозумілим, що Мценськ як місто верховських земель, та і самі князівства підтримували великого князя литовського.

Приблизно в період 1431 – 1432 рр. Свидригайло призначає нового намісника у Вітебську та старосту в Луцьку, а намісника мценського залишає того ж [9, с. 69]. З огляду на те, що Вітебськ був резиденцією Свидригайла, а Луцьк стратегічно важливим містом на Волині, виникає доречне запитання наявності в переліку Мценська. Місто ще при Вітовту перейшло у підпорядкування великого князя, однак ми прийшли до висновку, що воно було для Свидригайла опорним пунктом на сході його володінь. Доказом цього є лист Збігнева Олеського (Олесніцького), записаний у січні 1432 р., де він скаржиться кардиналу, що «почти всь важньїшія замки и уряды роздали русскимъ схизматикамъ» [9, с. 69].

При підписанні мирного договору з Орденом 15 травня 1432 р. Свидригайла супроводжували ряд литовських та руських урядовців, які також дали згоду дотримуватися умов угоди. Крім імен самих князів, у договорі записані міста, серед яких фігурує Мценськ [9, с. 68; 8, с. 128-130]. Часте згадування Мценська призводить до висновку, що лише незначна частина Верхньоокського регіону, де власне був литовський намісник, стала на бік великого князя литовського. Однак незрозуміло, чому немає згадок про Любутськ, який теж підпорядковувався напряму великому князю литовському.

У роботі А. Коцебу, яка базується на документах, що зберігалися в архіві великого магістра Тевтонського Ордену, використано акт з назвою «Города и земли, принадлежатіе Пресвѣльшшему князю Свитригайлу...». Численний перелік для нас особливо важливий згадкою про міста, що відносяться до північно-східних земель України. У ньому зазначені Смоленськ, Любутськ, Мешерськ, Тула, Рильськ, Стародуб, Трубчевськ, Путивль, Новгород-Сіверський, Курськ, Вязьма та інші. Чернігів указаний «съ немалымъ числомъ уездовъ» [8, див. додаток до с. 130]. На нашу думку, враховуючи історичний зв'язок, до цього числа можуть відноситися основні міста верховських земель.

Ще до укладання мирного договору з Орденем Свидригайло писав в одному з листів, що «князья Одоевские, родные братья, прибыли къ намъ вчера съ многоразличными дарами и просили насъ убѣдительноше принять ихъ въ милость нашу и покровительство» [8, с. 127; 16, с. 141]. Гілка Одоєвських князів визнавала зверхність Вітовта, який також допомагав їм в організації оборони від ординської загрози. Ми не можемо стверджувати про укладання окремого договору з верховськими князями. Швидше за все, це було засвідчення вірності великому князю литовському в розпочатому протистоянні.

Старшою лінією серед новосильських князів рахувалися воротинські князі, серед яких Лев Романович у 1427 р. уклав службовий договір з Вітовтом. Тісні стосунки воротинських князів були і з новим великим князем. Зокрема, Федір Львович був одружений на Марії Корибутівній, а Свидригайло називав його «кгеупум», рахуючи своїм родичем [17, с. 133; 16, с. 142]. Наведені факти виступають важливим аргументом у підтримку тези, що Верхньоокський регіон виступав у підтримку Свидригайла у його боротьбі з Сигізмундом.

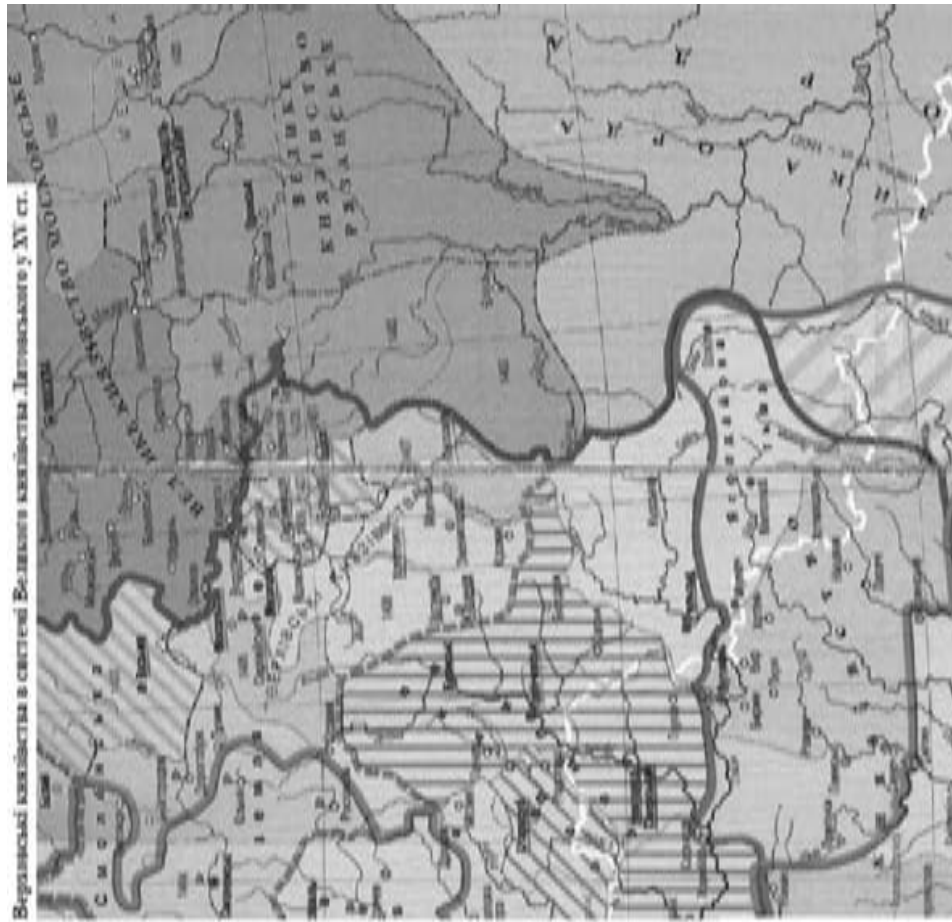
Про вдачу дипломатичну ситуацію, що склалася для Свидригайла після Чарторийського перемир'я, писав Е. Гудавічус. Великому князю литовському вдалося залучитися підтримкою Новгород, Пскова, Твері та Одоєва [5, с. 277]. Причому останніх автор ставив на одному політичному рівні з іншими містами. Проте така підтримка не завадила польсько-литовській еліті здійснити переворот в Ошмянах у ніч з 31 серпня на 1 вересня 1432 р., в результаті чого Сигізмунд Кейстутович здобув литовський престол [11, с. 19].

Перебуваючи у союзному Полоцьку, Свидригайло перейшов до організації опору польсько-литовським противникам та повернення собі великокнязівського престолу. Сигізмунд зі своєї сторони розпочав наступ на Поділля та навіть здобув Брацлав, де перебував несвіцький князь Федір. Однак за підтримки ординців та Молдовського князівства йому було дано рішучу відсіч. Успішні дії надихнули Свидригайла дати бій, тим більше, що до його армії приєдналася тверська рать. Демарш у глибину литовських земель закінчився 8 листопада 1432 р. під Ошмянами розгромом [13, с. 57, 76, 141, 163], який наніс противнику син Сигізмунда Кейстутовича Михайло.

У складі війська чисельними були сили українських та білоруських князів. Зокрема, серед загиблих у бою згадується одоєвський князь Василь Юрійович [2, с. 433; 16, с. 141-142]. На нашу думку, згадка про лише одного верховського князя не говорить про одиночну участь цього можновладця в битві. Швидше за все, підтримку Свидригайлу надали Воронинські та Одоєвські князі, які роками раніше висловлювали прихильність великому князю литовському. У полон потрапили білоруські дружцькі князі [13, с. 57, 76, 141, 163]. Один з них Василь Семенович був одружений з невідомою на ім'я княжною воротинською [2, с. 301]. Сестра іншого дружцького князя Федора була дружиною Сигізмунда Кейстутовича. Підтримка Федором Свидригайла дозволила деяким історикам висунути тезу, що ряд князів у цьому протистоянні виступали за нерушимість удільної системи, проти якої виступав Сигізмунд [3]. Також потрапив до полону ще один представник північно-східних князівств, а саме мстиславський князь Юрій Семенович.

Наявна джерельна база не містить докладної інформації про учасників вирішальної битви, що відбулася 1 вересня 1435 р. на р. Свента під Вількомиром. Літописець не вдається до детальної характеристики підготовки до бою, пишучи, що «скопи силу велику Свидригайло, Смоляны, и пригороды ихъ, и Кияны, и Видбляны, и Полочаны...» [14, с. 209-210]. Описуючи завершення битви, білорусько-литовські літописи зазначають про велику кількість убитих, а в полон військом Сигізмунда взято 42 князі [13, с. 58, 77, 142; 9, с. 85]. Враховуючи незмінність «Свидригайлової коаліції», ми можемо лише припускати участь верховських князів у побітці.

Втрата війська на Свенті, наступ противника та спалення ще у березні 1435 р. митрополита Герасима значно послабили позиції Свидригайла серед руського населення. Через три тижні після Вількомира вірність Сигізмунду висловили смоленці [9, с. 85]. При поширенні чуток про смерть свого лідера такі міста, як Стародуб, Мценськ та інші, заявляють про прихильність литовсько-польським силам. 1 квітня 1436 р.

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ

Місце укладення польсько-литовського унії

Місце Салонської землі та Березівської князівства, приєднаних до Великого князівства Литовського за Віленським перемир'ям

Кордон Великого князівства Литовського наприкінці правління Вітаута (1430)

Володіння Сваргатайна в 1413–1430 рр.

Володіння Житомла Кобзарівна в 1406–1432 рр.

Межа між "Литовським" (Міжволон Київським) і "Руським" (Сваргатайном) частинами Великого князівства Литовського в 1432 р.

"Сваргатайнові міста" за списком 1432 р.

Терени (їх зв. "Солоний ґрунт"), приєднані до литовських володінь після поразки золотоординського хана Сайд-Ахмата в 1432 р. (за Ф. Шабельським)

Межа Київського князівства за кінця Солов'янів (близько 1470) від 1471 – володіння

Литовські землі

Розподіл українських земель

Землі, що мали інший статус

Центри адміністративної князівства Великого князівства Литовського

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО МОСКОВСЬКЕ

Територія, приєднана до Великого князівства Московського в 1400–1487 рр. із зазначенням років

Територія, що відійшла до Московії внаслідок литовсько-московської прикордонної війни 1457–1464 рр.

Згідно з картою: атлас історії України / Д. Ісаєв – К.: ДНВП «Картографія», 2012. – С. 46-47.

колишній великий князь литовський у листі згадував про повторну підтримку зі сторони вищевказаних міст, однак шанси Свидригайла повернути попередні позиції були мізерними [8, с. 221-222; 5, с. 288; 9, с. 85].

За нашими переконаннями, Свидригайло використовував верховські землі для залучення ординців як союзників. В одному з листів гросмейстеру від 26 квітня 1434 р. колишній великий князь зазначає, що направив посла до Саїд-Ахмеда з проханням військової допомоги. Ординський хан «отдаль намь сихь Князей Одоевскихъ и принадлежащія имь земли во владьніе» [8, с. 195-196]. Ще з 1433 р. новим ханом за підтримки останнього став Саїд-Ахмед. Я. Пилипчук зазначає, що в обмін на татарське прикриття Свидригайло сплачував упоминки та розмістив татарських даругачів у Каневі, Черкасах та Путивлі [10, с. 66]. Згадки про військово-заволодіння ординцями верховських територій у джерелах відсутні. Така інформація може свідчити про те, що Свидригайло надав частину північно-східних земель, а саме одоєвські землі та, беручи до уваги згадку про Путивль, частину Сіверщини у користування союзнику. Такі заходи не викликали особливу підтримку серед місцевих можновладців, враховуючи наявність у них упродовж усього існування антиординських позицій.

Становище Свидригайла ставало все більш скрутним. Улітку 1436 р. від нього відходять Полоцьк та Вітебськ. Враховуючи територіальні втрати, організувати достойну відсіч силами колись численних союзників змоги не було. За Свидригайлом залишався Київ та Луцьк, які з початку 1437 р. піддалися агресії з боку військ Сигізмунда, а вже 4 вересня 1437 р. Свидригайло визнав перевагу Польщі [5, с. 288-289]. На нашу думку, в період між літом 1436 р. і до початку 1437 р. верховські князі відмовилися надавати підтримку Свидригайлу, зайнявши швидше за все вичікувальну позицію.

Поступово розуміючи критичність політичної ситуації, князі Верхньоокського регіону визнали своїм сюзереном Сигізмунда Кейстутовича. Зокрема, С. Кучинський висловлював думку про те, що представники мезецької лінії верховських князів наприкінці зими 1438 р. займалися вигнанням прихильників Свидригайла з чернігово-сіверських територій [17, с. 229; 16, с. 150]. Показово, що навіть у той час стала очевидною поразка політичних амбіцій Свидригайла, його позиції ще й досі підтримували на Сіверщині. Існує документ від 26 квітня 1438 р., де Свидригайло свого прибічника Тимофія Богуша, вихідця з Сіверської землі, прирівнює до стану лицарів з наданням йому прав литовської «хоруговної» шляхти [1, с. 49]. Не залишені поза увагою Сигізмунда були і мезецькі князі. Так, під час московсько-литовських переговорів 30 січня 1494 р. литовські послы опиралися на «Грамоту Жьдимонтову на Мезческ» та ряд інших волостей, які стали подякою великого князя литовського за службу [16, с. 148-149; 15, с. 120, 137]. На жаль, не відображено в актах чи документах пожалувань іншим верховським князям, що датувалися б періодом княжіння Сигізмунда. Однак, беручи до уваги ряд наділів уже у 1440-х рр. зі сторони нового великого князя литовського Казимира IV, можемо зробити висновок, що в 30-х рр. XV ст. мали місце територіальні зростання володінь особливо Воротинських та Одоєвських князів.

Отже, аналізуючи перебіг громадянської війни у Великому князівстві Литовському 1432-1438 рр., з-поміж ряду питань значна увага приділялася союзникам Свидригайла, до яких ми можемо віднести князів Верхнього Пооччя. Відсутність в історичних дослідженнях конкретних згадок про відношення Верховського регіону до згаданих подій можна вважати як історіографічне упущення. З-поміж князівств північно-східних земель України опорними були не лише Сіверщина та Смоленщина. З початку здобуття титулу великого князя литовського Свидригайло опирався на Мценськ, місто, де перебував литовський намісник.

Проте Одоєвські та Воротинські князі, які займали найвищі політичні позиції у Верхньоокському краї, теж визнавали владу Свидригайла та підтримували його у воєнних та дипломатичних заходах. Військові загоны верховських князів були в армії Свидригайла під Ошмянами та Вількомиром. Уже після військових поразок та проведенням політики, що не викликала підтримки серед руського населення, верховські князі утрималися від союзу з Свидригайлом. Приблизно в 1437 р. вони

перейшли на сторону Сигізмунда Кейстутовича та зуміли утриматися на раніше зайнятих політичних позиціях.

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией – Т. 1. – СПб., 1848. – 405 с.
2. Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. / Л. Войтович. – Біла Церква: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Львівський національний університет ім. І. Франка, 2006. – 782 с.
3. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. / Л. Войтович. – Львів, 2000. – 649 с.
4. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 4. / М. Грушевський. – Київ-Львів, 1907. – 538 с.
5. Гудавичюс Э. История Литвы. С древнейших времен до 1569 года. / Э. Гудавичюс. – М., 1999. – 679 с.
6. Зимин А. Витязь на распутье: Феодальная война в России XV в. / А. Зимин. – М., 1991. – 286 с.
7. Зимин А. Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV – первой трети XVI в. / А. Зимин. – М., 1988. – 350 с.
8. Коцебу А. Свидригайло, великий князь литовский / А. Коцебу. – СПб., 1835. – 328 с.
9. Любавский М. Литовско-русский сейм. / М. Любавский – М., 1901. – 850 с.
10. Пилипчук Я. Гедиминовичи и Джучиды в 1380–1480 гг. (украинский и молдавский аспекты). / Я. Пилипчук. // Крымское историческое обозрение. – Вып. 1. – Институт востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины. – Бахчисарай-Казань, 2015. – С. 58-90.
11. Полехов С. Внутриполитический кризис в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века: автореф. дис. на соискание учёной степени канд. ист. наук: 07.00.02 / С. В. Полехов – М., 2011. – 25 с.
12. Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). Патриаршая или Никоновская летопись. – Т. 12. – СПб., 1901. – 272 с.
13. ПСРЛ. Летописи Белорусско-Литовские. – Т. 35. – М., 1980. – 313 с.
14. ПСРЛ. Новгородские и Псковские летописи. – Т. 4. – СПб., 1848. – 360 с.
15. Сборник императорского русского исторического общества. – Т. 35. – № 85. – СПб., 1882. – 957 с.
16. Шеков А. Верховские княжества. Середина XIII – середина XVI в. / А. Шеков. – М., 2012. – 364 с.
17. Kuczynski S. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. / S. Kuczynski – Warszawa, 1936. – 412 s.

Раскрывается роль и участие князей Верхнего Поочья в основных действиях гражданской войны 1432-1478 гг в Великом княжестве Литовском. Сосредоточено внимание на позицию верховских князей по отношению к конкурирующим сторонам. Проанализировано положение княжеских семей после поражения сторонников Свидригайло.

Ключевые слова: Свидригайло, Сигизмунд Кейстутович, противостояние, верховские земли.

The revealed role and participation of the princes of Upper Poochchya in the civil war 1432-1478 years in the Grand Principality of Lithuania. The emphasis is on verkhovskiy princes position in relation to competing parties. Analyzed the situation princely families after losing supporters Svydrygailo.

Key words: Svydryhajlo, Sigismund Keštutaitis, confrontation, verkhovska land.